

PEDAQOGİKA VƏ METODİKA

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.9.1056>

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN ANA DİLİ KONSEPSİYASI

Ülviyyə Hacıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-9612-6702>

ulviyyehaciyeva13@mail.ru

“Qəzet və ya jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir”.

Həsən bəy Zərdabi

Xülasə

Azərbaycan milli mətbuatının təməli olan “Əkinçi” qəzetinin nəşri (1875-1877) yalnız jurnalistika tarixi baxımından deyil, həm də maarifçi missiyası və xalq üçün əlçatan üslubu ilə əhəmiyyət kəsb edir. Qəzetin təsisçisi Həsən bəy Zərdabinin xalqı, milləti özünəqayıdışa, maarifə və tərəqqiyə səsləyən ideyalarının tərcümanı olan “Əkinçi” Azərbaycan xalqının məişəti, mədəniyyəti, adət-ənənələri, ailə münasibətləri və s. məsələləri araşdırıb gündəmə gətirən bir orqan idi. Xalq həyatına incəliklərinə qədər bəzək-düzəksiz bələd olan Zərdabi ana dilinin leksik sistemini, qrammatik quruluşunu, dilin orfoqrafiyasını da gözəl bilirdi. Ədib qəzetdə gedən hər yazının oxucu üçün anlaşqlı olmasını vacib bilir, müxbirləri dili korlamamağa, onun üslub gözəlliyini qorumağa çağırırdı. Bir ziyalı kimi, Zərdabinin ana dili konsepsiyasının təməlini də ana dili, onun kütlə üçün əlçatanlığı və təsirliliyi təşkil edirdi.

Açar sözlər: mətbuat tarixi, Zərdabi, “Əkinçi”, ana dili, millilik.

HASAN BAY ZARDABI'S MOTHER TONGUE CONCEPT

Ulviya Hacıyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The publication of the “Akinchi” newspaper (1875-1877), which laid the foundation of the Azerbaijani national press, is significant not only from the

standpoint of journalism history but also for its educational mission and accessible style aimed at the public. Founded by Hasan Bay Zardabi, “Akinchi” became a platform that conveyed his ideas calling on the people and the nation to return to their roots, to embrace education and progress. The newspaper addressed and brought to public attention issues related to the daily life, culture, traditions, and family relations of the Azerbaijani people.

Deeply familiar with the nuances of public life, Zardabi also had a strong command of the lexical system, grammatical structure, and orthography of the mother tongue. He believed that every article in the newspaper should be understandable to the reader and urged correspondents not to corrupt the language, but to preserve its stylistic beauty. As an intellectual, Zardabi’s concept of the mother tongue was rooted in its accessibility and effectiveness for the masses.

Key words: press history, Zardabi, “Ekinchi”, mother language, nationality.

КОНЦЕПЦИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА ГАСАН БЕКА ЗАРДАБИ

Ульвия Гаджиева

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Издание газеты «Экинчи» (1875-1877), положившей начало азербайджанской национальной прессы, знаменательно не только с точки зрения истории журналистики, но и своей просветительской миссией и доступным для народа стилем. Будучи толкователем идей основателя газеты Гасан бека Зардаби, призывавшего народ и нацию к самовозрождению, просвещению и прогрессу, «Экинчи» был органом, исследующим и выносящим на повестку дня такие вопросы, как быт, культура, обычаи и традиции азербайджанского народа, семейные отношения и т. д. Зардаби, знавший тонкости народной жизни, прекрасно знал и тонкости родного языка, его грамматический строй и орфографию. Писатель считал важным, чтобы каждая опубликованная в газете статья была понятна читателю, и призывал журналистов не портить язык и сохранять его стилистическую красоту. В основе концепции родного языка Зардаби, как интеллектуала, стоял родной язык, его доступность и действенность для масс.

Ключевые слова: история прессы, Зардаби, «Экинчи», родной язык, национальность.

Giriş/Introduction

Milli mətbuatımızın ilk siması sayılan “Əkinçi” qəzetinin nəşri xalqı maarifləndirmək yolunda açılan ilk cığır olub. Qısa bir ömür yaşasa da, qəzet həm elmi-maarifçi məzmunu, həm də sadə, anlaşıqlı dil üslubuna bağlılığı ilə seçilmişdir. Həsən bəy Zərdabinin qəzeti nəşr etdirməkdə də əsas məqsədi xəbər yaymaq, məlumat ötürmək deyil, xalqı cəhalətdən oyatmaq, qaranlıq könülləri ana dilinin şirin ləhcəsi ilə ziyalandırmaq isə. Bu mənada 300-400 tirajla 56 sayı nəşr olunan “Əkinçi” qəzetinin tarixi əhəmiyyəti təkcə mətbuat tarixində deyil, Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai-siyasi fikir tarixində rolu ilə ölçülür.

Ana dilində qəzet nəşretmənin Zərdabi üçün sosial və mədəni motivləri var idi. Xalqının savadsızlığına ürəkaçması ilə acıyan ədib yazırdı: *“Hər kəsi çağırıram – gəlməyir, göstərirəm – görməyir, deyirəm – qanmayır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir qeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözüü eşidənlərdən heç biri qanan olmasın! Ələlxüsus, doğru söz. Belə qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur ki, kağızın üstə yazılmış doğru sözlər qapı-pəncərələrdən o iman mənzillərinə çata bilsin. Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəl artar. Axırda o bənd ki suyun qabağını kəsmişdi və suyu axmağa qoymurdu, rəxnə tapar və su mürrə ilə bəndi uçurub aparar. Sonra düşmənin düşmənliyi, dostun dostluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olmağı aşkar olar”* [Zərdabi, 1960:226].

Ana dilinin maarifçi funksiyası. Ana dilini xalqın mənəvi amillərindən sayan Həsən bəy Zərdabi bu prinsipi həm özü üçün əsas götürür, həm də həməsriləri olan yazıçıları sadə, başa düşülən dildə yazmağa dəvət edirdi. XIX əsrin sonları Azərbaycanda rus və digər əcnəbi dillərin artıq qaynayıb-qarışmağa başladığı bir dövr idi. Zərdabi ziyalı fəhmi ilə dillərin bir-birinin hesabına zənginləşdiyini görür, buna müsbət hal kimi baxırdı. Dilə daxil olan əcnəbi sözlər dilin tərəqqisi demək idi, dilin tərəqqisi xalqın, millətin tərəqqisi demək idi. Lakin dil nə qədər əcnəbi sözlərlə zənginləşir zənginləşsin, öz təmizliyini, orijinallığını, milliliyini qorumaq lazımdır. Onun “Dil və din”, İttihadi-lisan”, “Dil davası” məqalələrində irəli sürdüyü fikirlər bu baxımdan səciyyəvidir. “Ay yazıçılarımız, tənqiri-insaf edib gözlərinizi açıb cəməətə bir təməşə edin... Siz ki onların çobanı hesab olunursunuz, sizin də onların dalınca getməyiniz eyni-səlahdır. Siz cəməətdən aralanıb dil davası etməyinizdən bir şey çıxmaz.

Camaat ki olmadı, siz də yox hesabındasınız” [APA, 2007:17].

Müasiri M.F.Axundzadə kimi Zərdabi də ana dilini xalqın mənəvi siması hesab edirdi. Bir xalqın, millətin yaşamasını, qabağa getməsinin əlacını təbiətsünas alim ana dilində görürdü və “çoban” adlandırdığı yazıçılara xalqdan ayrı düşməməyi, xalq üçün yazmağı, məktəblər inşa edib elm-təhsil verməyi tövsiyə edirdi ki, bu xalq dilindən ayrı düşərsə, kökünsən, soyundan, milliyyətdən ayrı düşər.

XIX əsrin sonu Azərbaycanda rus, fransız, ərəb-fars, ingilis dillərinin qaynayıb-qarışdığı bir dövr idi. Kapitalist münasibətlərinin kəskinləşməsi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafından yaranan tələbat ölkənin savadlı adamlarının maraq dairəsini genişləndirirdi. Bir qrup ziyalılar Avropa maarifi ilə tanış olur, Vətən tarixini, ana dilini təbliğ etməklə xalqın milli mədəniyyətinin əsasını qoyurdular, bir qrup ziyalı adlandırılmalı biləcək şəxslər isə öz kökündən, dilindən uzaqlaşmaqla ana dilindən uzaqlaşır, inteliqent missiyalarını əcnəbi dilə sığınmaqda görürdülər. Rusiyada təhsil almış Zərdabi bu reallığın acı nəticəsini bilirdi və Azərbaycan adlı məmləkətin müxtəlif bölgələrində yaşayan avam insanların elm hasil etməyə başladığında doğma ana dilindən uzaqlaşacaqları maarifpərvər ədibi narahat edirdi. Xüsusilə Rusiyada yaşayan türk tayfalarının uşaqlarına elm öyrəndə zəhmət çəkib öz dillərini unutmamaq üçün ana dillərində də ünsiyyət qurmalarını Zərdabi vacib sayırdı. O yazırdı: *“Bizim əsl dilimiz türk dilidir. Amma bu dil ayrı-ayrı yerlərdə cari olduğuna hər tərəfdə bir qeyri cür şivəyə düşüb, qeyrilərdən aralanıb, əlbəttə, zikr olan qayda ilə bu türk tayfaları elm təhsil etməyə başlayıb, yəni qaranlıq otaqdan çölə çıxıb tərəqqi yoluna düşəndə bir-birindən dahi artıq uzaqlaşacaqdırlar. Belədən bir az vaxtdan sonra onlar bir-birinin nə ki danışığını, hətta yazdığını da anlama bilməyəcəkdirlər. Heç insafdırmı ki, biz türklər bir dildə, bir dində ola-ol bir-birimizdən aralanıb artıq gücdən düşməyimizə səbəb olaq. Ona görə bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən ittihadı-lisan dalınca olub bir ümumi dil bina edib, bu qmumi dildə yazıb-oxuyaq ki, vaxtilə o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun*” [APA, 2007:14].

Ədib “Əkinçi” qəzetini bir növ ana dilində maarifçilik məktəbi kimi qəbul edir, qəzetin xalqın dünyagörüşünü genişləndirmək və öz dilini öyrənməsində bir vasitə olmasını əsas götürürdü. O, milli və dini birliyə inanan bir maarifçi kimi, haqlı olaraq, mətbuatın xalqın maariflənməsində əsas rol oynadığını düşünür, “doğru sözün” həmin zamanda yazılı şəkildə yayılan bir güc olduğunu vurğulayaraq, qəzetin xalqla əlaqə vasitəsi olmasını strateji hədəf sayırdı. Qəzetdə gedən istər məlumat, xəbər xarakterli, istər məktub şəklində yazıları

Həsən bəy elə sadə dildə verirdi ki, xalq eşidib anlaya bilsin.

Zərdabinin ana dili konsepsiyasının prinsipləri. 1875-ci ildə M.F.Axundzadə Həsən bəy Zərdabiyə ünvanladığı bir məktubunda yazırdı: *“Sizin qəzetinizin məziyyətlərindən biri də üslub gözəlliyi, məlumatların şərhinin incəliyi və aydınlığı, orfoqrafiyanın düzgünlüyüdür... tatar (Azərbaycan) dilinin qüsurlardan təmizlənməsinə çalışmalı və nümunə olmalıdır”*. Ana dilinin şirinliyini, oynaqlığını, təmizliyini komediyalarında təcəssüm etdirən dramaturqun sözləri Zərdabinin sadə, dil xətələrindən azad, xalqa yaxın üslubu məqsədli şəkildə tətbiq etdiyini bir daha açıq göstərir.

Maarifpərvər ədib elm öyrənməyin əsasında ana dilinin durduğunu gözəl bilirdi. Elm öyrənən hər bir kəs qaranlıqdan işığa çıxanda gözləri necə qamaşırsa, elm də onun içinə daxil olub batinini işıqlandırır. Ələlxüsus da bu elm ana dilində qazanılsın. *“Elm təhsil etmək ana dilində olanda tərəqqi etməyə səbəb olar və bu alətlər, yəni kitablar, məktəblər, qəzetlər və qeyrə ana dilində olduğuna tayfanın birdən tərpənməyinə səbəb olurlar və tək-tək kənara gedən az olur və ya heç olmur”* [APA, 2007:13]. Zərdabi ana dilində elmi insanın gücünü hər şeydən əvvəl, öz millətinin, xalqının birliyinə çalışmaqda görürdü. Dil birliyi, ədibə görə, mədəniyyət, milli varlıq, milli kimlik deməkdir, hər bir xalqın milli varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, birinci növbədə onun ana dilində öz əksini tapır. Ana dili həm də çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığının yaşadılması üçün Ana dilində əlifbanın bir millətin millət olaraq formalaşmasında vacib şərtlərdən biri kimi qəbul edildiyini Zərdabi kütlələrə də çatdırır, qəzetdə gedən hər bir yazının, məlumatın avam camaatın başa düşə biləcəyi dildə yazılmasını tövsiyə edirdi: *“Qəzeti camaat oxumaq üçün yazanda camaatın ana dilində yazsınlar ki, onları hər dəst-xətti olan oxuyub anlaya bilsin və fars sözlərini bəqədri-məqdur az yazsınlar. Həqiqət bi, ələlxüsus bizim bəzi məxbirlərimiz, mollalarımız yazdığı türk dili deyil, nə türk və nə fars dilidir ki, hər kəs özünün artıq oxumağını göstərmək istəyir. İnsanın şərəfətinin bir dəlili də nitqdir. Lazımdır ki, hər kəs elə danışsın, elə yazsın ki, onu mümkün mərtəbə avam da başa düşsün”* [APA, 2007:15].

Ana dili ilə bağlı nəzəri görüşlərini Zərdabi praktik olaraq “Əkinçi”nin nəşrində həyata keçirirdi; qəzetin dili klassik ənənəyə sadıq qalsa da, xalq danışığı üslubunu özündə birləşdirirdi. Rəsmi-işgüzar üslubun aynası olan “Əkinçi”nin timsalında publisistik üslub təşəkkül tapdı, elmi terminologiyada milliləşmə başladı, daxil olan hər bir məlumatda ana dilini xalqın hər təbəqəsindən olan nümayəndələri təmsil etdi. Ərəb-fars sözlərinin üstünlük

təşkil etdiyi din xadimlərinin məktublarını da Zərdabi dəfələrlə oxuyur, mənası çətin anlaşılan sözləri azərbaycancada verirdi. Osmanlı dilinə meyilin güclənməsi, bəzi ziyalıların İsmayıl bəy Qaspiralının mövqeyində dayanaraq ümumtürk ədəbi dili kimi osmanlı ləhcəsində yazmaları onu çox narahat edirdi. Zərdabi qəzetdəki mövqeyindən istifadə edərək belə hallara qarşı çıxır, mənşəcə eyni olsa da, osmanlı ədəbi dilinin XIX əsrdəki durumunu məqbul hesab etmirdi. Bu dildə də ərəb, fars və digər sözlərin çoxluğu onun başa düşülməsinə mane olurdu.

Həsən bəy Zərdabi dili müqəddəs sayır, dünyada ən əziz varlıq olan ana ilə müqayisə edirdi. Öz dilini sevməyən, ana dilində danışmağı xoşlamayan, dilinin inkişafına çalışmayan insanları ədib anasına qayğı göstərməyənlərə bənzədirdi. Onun dillə bağlı görüşlərinin təməlini təlim prosesinə ana dilinin daxil edilməsi, milli dildə dərsliklərin, oxu vəsaitlərinin olması, məktəblərdə ana dilinin tədrisinə xüsusi qayğı göstərilməsi təşkil edirdi. Maarifçilik görüşlərinin tribunu olan “Əkinçi”də Həsən bəy Zərdabi özünün ana dili konsepsiyasını müxtəlif kontekstlərdə həyata keçirməyə nail olurdu:

- * ana dilini kütlə üçün ölçətan və təsirli vasitəyə çevirmək;
- * fars və ərəb terminlərindən uzaqlaşib milli dilin özünəməxsusluğunu qorumaq;
- * qəzetin müxbirlərini təmiz ana dilində yazmağa öyrətmək və dilin qorunmasına xidmət etmək;
- * qəzet vasitəsilə xalqı savadlandırmaq və maarifi yaymaq;
- * ana dili vasitəsilə milli və dini dəyərləri qorumaq.

Nəticə/Conclusion

Əziz Mirəhmədov yazırdı: *“Hər hansı bir xalqın öz ana dilində ilk qəzeti oxumasına gəldikdə, şübhəsiz, bu da həmişə və hər yerdə əlamətdar hadisə olur. Öz dövrü mətbuatını Avropa XVI əsrdə, Rusiya isə XVIII əsrin ilk illərində yaratdığı halda, Azərbaycan buna ancaq 1875-ci ildə nail olmuşdur; yəni, feodal mütləqiyyəti və orta əsr geriliyinin ucbatından “Əkinçi”nin mənsub olduğu xalqın intizarı çox uzun çəkmişdir”* [Mirəhmədov, 2005:4]. Həsən bəy Zərdabinin mühərriri və təsisçisi olduğu “Əkinçi” Azərbaycan mətbuatının zəminini hazırlayan ilk orqan olmaqla, həmçinin ana dilində mədəni və ictimai inkişafın təməl vasitəsi kimi bu intizara son qoydu.

“Əkinçi”nin sayəsində milli mətbuatın qazandığı ana dilinin saflığını qorumaq, geniş oxucu kütləsi ilə anlaşqlı, ifadəli dildə danışmaq sahəsində təcrübə sonrakı 150 ildə də aktuallığını qoruyub saxladı. Zərdabinin bu yanaşması sayəsində Azərbaycan mətbuatının inkişaf yolu başlandı və sonrakı nəsillər üçün nümunə oldu. Bu gün milli mətbuatımızın ağsaqqalı Həsən bəy

Zərdabının və ilk qaranquşu sayılan “Əkinçi” qəzetinin dili Azərbaycan dilinin saflaşdırılması və aydınlaşdırılması yolunu göstərən bir nümunə olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Azərbaycan mətbuatının məşəli – Zərdabi (2017). Metodik vəsait. Tərtib edən: A.Əliyeva. – Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. – 50 s.
2. Azərbaycan publisistikası antolojiyası (2007). – Bakı: “Şərq-Qərb”. – 688 s.
3. Cavadova, E. (2025). Azərbaycan milli mətbuatının yaradıcısı – Həsən bəy Zərdabi. <https://www.zerdab.com/?p=31663>
4. Cavadova, E. (1985). Sətirlərdə döyünən ürək. – Bakı: Azərnəşr. – 160 s.
5. Əkinçi. 1875-1877 (tam mətni) (2005). – Bakı: “Avrasiya Press”. – 496 s.
6. Hüseynova, M. (2025). “Əkinçi-150: gələcəyə ismarıq”. https://azertag.az/xeber/ekinchi__150_geleceye_ismaric-3659299
7. Mirəhmədov, Ə. (2005). Birinci Azərbaycan qəzeti / Əkinçi. 1875-1877 (tam mətni) – Bakı: “Avrasiya Press”. – s.4-22.
8. Qurbanova, R. (2023). Həsən bəy Zərdabının maarifçilik görüşləri / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. – Bakı: ADPU. – 26 s.
9. Ömərov, V. (2012). Həsən bəy Zərdabi və maarifçilik / “Səs” qəzeti, – 7 mart. – s.13.
10. Zərdabi, H. (1960). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr. – 474 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>04.07.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>23.07.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>	